

<http://dx.doi.org/10.16926/gea.2023.01.09>

dr Ewelina MIKULSKA

<https://www.orcid.org/0000-0003-3327-3016>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

e-mail: e.mikulska@ujd.edu.pl

Klauzula sumienia – w poszukiwaniu równowagi między moralnością a prawem

Streszczenie

Prawo i sumienie coraz częściej są kategoriami analizowanymi wspólnie. Wzajemny wpływ prawa i etyki nasuwa wiele pytań, na które jednoznacznej odpowiedzi próżno szukać w aktach prawa stanowionego. Z uwagi na niedoskonałość i niekompletność ustawodawstwa, które nie zawiera definicji legalnej samego sumienia, badacze są zmuszeni do oparcia rozważań na gruncie prawnie-etycznym. Określenie, czym jest sumienie, leży w gestii etyków, a prawo zaś powinno stać w obronie jego wolności. Klauzula sumienia, czyli prawo lekarza do powstrzymania się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, została określona w Ustawie o zawodach lekarza i lekarza dentyści. Jednak nie jest to jedyny akt, który powołuje się na możliwość odmowy świadczenia niezgodnego z postawą etyczną lekarza. Zarówno Kodeks etyki lekarskiej jako akt deontologiczny, jak i akty prawa międzynarodowego, a nawet nauka Kościoła katolickiego mogą stanowić tło dla poszukiwań rozwiązania tej ważkiej kwestii prawnej. Nie każda jednak decyzja lekarza o powołaniu się na klauzulę sumienia będzie korzystająca z ochrony. Szereg pytań rodzi się również w związku z postępem nauk medycznych. Przedmiotowy artykuł stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o prawny charakter klauzuli sumienia.

Słowa kluczowe: bioetyka, sumienie, prawo medyczne, lekarz, klauzula sumienia, etyka.

Wprowadzenie

Współcześnie przyjmuje się, że prawo i sumienie są kategoriami, które rzadko są rozważane łącznie. Przypadki, kiedy to prawo byłoby uzależnione od sumienia albo na odwrót: sumienie od prawa, nie są często obserwowane. Prawo, jako wartość nadana człowiekowi odgórnie przez racjonalnego ustawo-

dawcę¹, nie zawsze może odzwierciedlać wartości i przekonania, które kierują ludzkim sumieniem. Nie można wykluczyć sytuacji, że przepisy nie będą miały oparcia w uniwersalnych wartościach i osobistych przekonaniach, prowadząc tym samym do konfliktów moralnych. Nie można również przyjąć za istniejącą zasadę, aby to sumienie było w jakikolwiek sposób uzależnione od prawa. Ustawodawca w żadnym z aktów prawnych nie wskazał jasnej definicji samego sumienia, gdyż zwyczajnie nie jest to termin prawniczy. W tekstach aktów prawnych zwykle występuje w zwrotach takich jak „wolność sumienia” czy „swoboda sumienia”. Kwestią do rozważenia pozostaje, czy możliwe jest zdefiniowanie ludzkiego sumienia. Kluczową kwestią zdaje się również odpowiedź na pytanie, co powinno wieść prym przy wyznaczaniu granic postępowania: prawo czy sumienie. Obecnie obserwowanym dylematem jest również to, czy prawo powinno dawać każdemu człowiekowi możliwość uchylania się od wykonywania pewnych, prawem przyznanych, czynności, powołując się na klauzulę sumienia. Niniejszy artykuł będzie próbą odpowiedzi na pytanie, czym jest klauzula sumienia oraz jakie są jej etyczne podstawy. Analizie zostanie poddana w szczególności sytuacja lekarzy powołujących się na klauzulę sumienia i odmawiających wykonania pewnych czynności medycznych, z jednej strony dopuszczalnych przez prawo, z drugiej jednak niezgodnych z sumieniem danego lekarza.

1. Definicja sumienia

Sumienie, z łaciny *conscientia*, oznacza „być zaznajomionym z czymś”. Innymi słowy można je określić jako moralną świadomość czy wewnętrzną intuicję. Często pojęcie to jest łączone z odpowiedzialnością, a niekiedy nawet używane zamiennie. Próba zdefiniowania sumienia leży niewątpliwie w gestii etyków, a nie prawników. Wielokrotnie Kościół katolicki podejmował się zdefiniowania ludzkiego sumienia, a definicję tę niewątpliwie opierał na etycznych podstawach. Za przykład może tu posłużyć Sobór Watykański II, który określił sumienie jako „najintymniejszy ośrodek i sanktuarium człowieka, gdzie przebywa on z Bogiem, którego głos w jego wnętrzu rozbrzmiewa”². Ta dość patetyczna definicja wydaje się jednak trafna. Próba zakreślenia prawnych ram sumienia nie jest możliwa, ale prawo może przyjąć inną funkcję. Może stanąć w obronie sumienia, a ściślej w obronie wolności sumienia. Takie rozwiązania zostały przyjęte w Konstytucji RP³ oraz w kilku innych ustawach.

¹ Autor nawiązuje do idei racjonalnego prawodawcy, szerzej o problematyce racjonalnego prawodawcy np. P. Kantor-Kozdrowicki, *Racjonalność prawodawcy jako paradygmat nauk prawnych*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2018, vol. 7(1), s. 95–110.

² Por. J. Pawlikowski, *Prawo do wyrażania sprzeciwu sumienia przez personel medyczny – problemy etyczno-prawne*, Kraków 2008.

³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., t.j. Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483.

2. Wolność sumienia w Konstytucji RP

Ustawodawca podkreślił wagę wolności sumienia, zaliczając ją do wolności konstytucyjnych. Według art. 53 ust. 1 Konstytucji RP, każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii. O ile pojęcie religii jest zrozumiałe i oznacza dane wyznanie, to przez pojęcie sumienia można rozumieć różne desygnaty. Wolność sumienia powinna oznaczać wolność postępowania zgodnie z własnym sumieniem jako postępowania moralnego i obiektywnie etycznego. Oznacza autonomię jednostki w sferze poglądów filozoficznych, aksjologicznych, moralnych, a także politycznych i religijnych, umożliwiających określenie jej własnej tożsamości intelektualnej. Jest więc pojęciem szerszym niż wolność religii⁴. Dalsza część art. 53 Konstytucji, tj. ust. 3–7, również zapewnia swobodny dostęp do nauczania religijnego, wolność uzewnętrzniania religii (w granicach przewidzianych ustawą). W art. 25 ust. 2 Konstytucji zagwarantowana została bezstronność władz publicznych w zakresie przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając jednocześnie swobodę ich wyrażania w życiu publicznym.

Sumienie jednak nie jest jednoznaczne z religią. Sumienie jako wyznacznik wartości, które człowiek wyznaje, opiera się nie tylko na przekonaniach religijnych, ale jest również kształtowane przez światopogląd. Religia zaś może wyznaczać pewne ramy moralne, jednak nie nakaże człowiekowi pojmowania świata w ten czy inny sposób. Dlatego też, w mojej opinii, Konstytucja traktuje kompleksowo zagadnienie wolności sumienia, niejako rozkładając je na czynniki pierwsze, tj. religię, światopogląd i filozofię. Ustawodawca uznał, iż poszanowanie wolności sumienia ma znaczenie pierwszorzędne i dlatego w art. 85 ust. 3 powołanej wyżej ustawy przyznał obywatelowi, któremu przekonania religijne czy wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej, prawo do odbycia służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie. Co ważne, wolność sumienia i wyznania nie podlega ograniczeniu nawet w stanach nadzwyczajnych, co zostało zagwarantowane art. 233 ust. 1 Konstytucji. Pokazuje to wyraźnie, jak ważna dla ustawodawcy, jak również dla każdego obywatela, jest wolność sumienia i łącząca się z nią wolność religii, będące podstawą jego tożsamości moralnej. Za przykład uznania wyższości własnych przekonań religijnych nad prawem stanowionym może posłużyć postawa amerykańskiego boksera Muhammada Alego, który w 1966 r. wyraził swój sprzeciw wobec wojny w Wietnamie i odmówił służby w amerykańskiej armii, powołując się na klauzulę sumienia. Jako wyznawca islamu twierdził, że „wojna jest niezgodna z nauką świętego Koranu. Nie chcę się wymigać od służby. Nie powinniśmy brać udziału w żadnej wojnie, chyba że dla Allaha lub Proroka. Nie bierzemy udziału w chrześcijańskich wojnach ani żadnych innych wojnach niewiernych”⁵. Ten przykład,

⁴ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 53.

⁵ „War is against the teachings of the Holy Qur’an. I’m not trying to dodge the draft. We are not supposed to take part in no wars unless declared by Allah or The Messenger. We don’t take part in Christian wars or wars of any unbelievers”. Muhammad Ali (tłum. wł. aut.).

mimo że nie oparty na polskich realiach czy wierze katolickiej, wyraźnie ilustruje postrzeganie klauzuli sumienia jako pewnego wyjścia, które pozwala na uniknięcie uczestniczenia w działaniach sprzecznych z sumieniem konkretnej osoby.

3. Swoboda sumienia w Kodeksie cywilnym

Art. 23 Kodeksu cywilnego zalicza swobodę sumienia do dóbr osobistych prawnie chronionych. Dobra osobiste prawnie chronione są prawami podmiotowymi niemajątkowymi, skutecznymi *erga omnes*. Są ściśle związane z ich przedmiotem i w związku z tym są niezbywalne i niedziedziczne⁶. Swoboda sumienia oznacza stan wolny od ingerencji w sferę przekonań, poglądów i wyobrażeń⁷. Jedną z form ochrony dóbr osobistych została przewidziana w art. 24 Kodeksu cywilnego i obejmuje niemajątkowe środki ochrony tych dóbr, takie jak powództwo o zaniechanie naruszenia czy powództwo o dopełnienie czynności potrzebnych do usunięcia skutków naruszenia, ale również złożenie oświadczenia odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie.

Rozpatrując sumienie jako dobro prawnie chronione, należy zwrócić również uwagę, iż w przypadku ingerencji z zewnątrz w wolność sumienia, istnieje możliwość dochodzenia zadośćuczynienia za powstałą krzywdę na podstawie art. 448 Kodeksu cywilnego. Artykuł ten stanowi: w razie naruszenia dobra osobistego sąd może przyznać temu, czyje dobro osobiste zostało naruszone, odpowiednią sumę tytułem zadośćuczynienia pieniężnego za doznaną krzywdę lub na jego żądanie zasądzić odpowiednią sumę pieniężną na wskazany przez niego cel społeczny, niezależnie od innych środków potrzebnych do usunięcia skutków naruszenia. W praktyce takie rozwiązanie może mieć zastosowanie w przypadku nakazania przez przełożonych lekarza wykonania zabiegu, mimo powołania się przez niego na klauzulę sumienia. Podstawowym kryterium miarkowania zadośćuczynienia będzie rozmiar i intensywność doznanego krzywdy, stopień negatywnych konsekwencji dla pokrzywdzonego wynikających z dokonanego naruszenia dobra osobistego, w tym także niewymiernych majątkowo, np. utrata dobrego imienia prowadząca do zmniejszenia szans na realizację kariery zawodowej⁸.

4. Klauzula sumienia w prawie medycznym

Klauzula sumienia, czyli prawo lekarza do powstrzymania się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, została określona w art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry. Oczywiście jest jed-

⁶ M. Pazdan, *Kodeks cywilny*, t.1, K. Pietrzykowski (red.), Warszawa 2011, s. 150.

⁷ *Ibidem*, s. 125.

⁸ M. Safjan, *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, K. Pietrzykowski (red.), Warszawa 2011, s. 1757.

nak, że nie każda decyzja lekarza o powołaniu się na klauzulę sumienia będzie korzystała z ochrony.

Należy tu zwrócić uwagę na możliwość podziału decyzji na przypadki moralnych wątpliwości co do samej istoty zabiegu oraz na ocenę osoby pacjenta jako jednostki amoralnej czy też jego postępowania jako naruszającego zasady moralne.

W pierwszym przypadku za przykład może posłużyć zabieg przerywania ciąży. Jeśli lekarz ze względów etycznych nie zgadza się na przeprowadzenie terminacji ciąży i powołuje się na klauzulę sumienia, jego decyzja będzie prawnie doniosła. Co jednak w przypadku, gdy lekarz ma wątpliwości co do osoby, która ma być poddana zabiegowi (np. gdy jest to osoba skazana za pedofilię lub zabójstwo). Z tego punktu widzenia art. 23 KC powinien być rozpatrywany w związku z art. 5 tejże ustawy. Na jego podstawie nie można czynić ze swego prawa użytku, który byłby sprzeczny ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem tego prawa lub z zasadami współżycia społecznego. Takie działanie lub zaniechanie uprawnionego nie jest uważane za wykonywanie prawa i nie korzysta z ochrony. Uprawnionym w tym przypadku jest lekarz, a jego działanie, czyli skorzystanie z klauzuli sumienia w przypadku osób, które według niego podmiotowo nie odpowiadają jego przekonaniom moralnym, nie korzysta z ochrony, czyli jest bezprawne. Jest również niezgodne z art. 3 Kodeksu Etyki Lekarskiej⁹, który nakazuje lekarzowi wypełniać jego obowiązki z poszanowaniem człowieka bez względu na wiek, płeć, rasę, wyposażenie genetyczne, narodowość, wyznanie, przynależność społeczną, sytuację materialną, poglądy polityczne lub inne uwarunkowania. Według brzmienia art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry¹⁰, lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem.

Oznacza to, że klauzula sumienia uzależniona jest od przedmiotu świadczenia, a nie od podmiotu, wobec którego świadczenie ma być wykonane. Definicję świadczenia zdrowotnego zawarto w ustawie o działalności leczniczej z dnia 15 kwietnia 2011 r.¹¹, w art. 2 ust. 1 pkt 10, który określa je jako „działanie służące zachowaniu, ratowaniu, przywracaniu lub poprawie zdrowia oraz inne działania medyczne wynikające z procesu leczenia lub przepisów odrębnych regulujących zasady ich wykonywania” (co stanowi powielenie art. 3 ustawy z dnia 30 sierpnia 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej¹²: „działanie służące zachowaniu, ratowaniu, przywracaniu i poprawie zdrowia oraz inne działania medyczne wynikające z procesu leczenia lub przepisów odrębnych regulujących zasady ich wykonywania”, choć w dalszej części przepis ten obejmował przykłady działań, które wchodziły w skład kategorii świadczeń zdrowotnych).

⁹ Kodeks Etyki Lekarskiej z 2 stycznia 2004 r., wraz ze zmianami uchwalonymi w dniu 20 września 2003 r. przez Nadzwyczajny VII Zjazd Lekarzy.

¹⁰ Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry, t.j. Dz. U. 2022 r. poz. 1731.

¹¹ Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej, t.j. Dz. U. 2022 r. poz. 633.

¹² Ustawa z dnia 30 sierpnia 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej, t.j. Dz. U. 2007 Nr 14, poz. 89.

Powyższy artykuł należy rozpatrywać w związku z art. 30 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry, który stanowi, iż „lekarz ma obowiązek udzielenie pomocy lekarskiej w każdym przypadku, gdy zwłoka w jej udzieleniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia” (przed nowelizacją ustawy z 8.08.2020 r. powyższa definicja zakończona była członem: „oraz w przypadkach niecierpiących zwłoki”, co z uwagi na wykładnię językową przedmiotowego przepisu, wydaje się prawidłową zmianą, mającą na celu większą konkretyzację przepisów prawa).

Kwalifikacja danej sytuacji jako nagłej czy niecierpiącej zwłoki należy najczęściej do samego lekarza. Przepis art. 39 komentowanej ustawy określa w jakich okolicznościach należy dać pierwszeństwo swobodzie sumienia lekarza, a w jakich prawom pacjenta do świadczeń medycznych. Kolizja ta do czasu nowelizacji ustawy z dnia 8.08.2020 r. była rozstrzygana w specyficzny sposób. Lekarz miał obowiązek wskazać innego lekarza lub inny zakład opieki zdrowotnej, gdzie pacjent będzie miał zagwarantowaną realną możliwość uzyskania odmawianego świadczenia. Rozwiązanie to było jednak dość skomplikowane. Nikt bowiem nie prowadził i nadal nie prowadzi rejestrów lekarzy, którzy skłonni są dokonywać aborcji czy innych moralnie wątpliwych świadczeń. Lekarz odmawiający świadczenia, według ustawodawcy, powinien był posiadać wiedzę, gdzie i kto takiego świadczenia dokona. W teorii rejestry takie mogłyby funkcjonować w okręgowych izbach lekarskich, jednak wiązałyby się to z koniecznością określenia przez każdego lekarza jego światopoglądu. A przecież art. 53 ust. 7 Konstytucji RP stanowi, iż nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych czy wyznania. Jest to niewątpliwie kwestia sporna i niedookreślona. Z aktualnego brzmienia tego przepisu usunięto powyższy obowiązek, a pozostawiono jedynie konieczność odnotowania faktu powołania się na klauzulę sumienia w dokumentacji medycznej pacjenta.

Wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r.¹³ wprowadzono istotne zmiany dotyczące klauzuli sumienia w praktyce medycznej w Polsce. Trybunał uznał za niezgodne z Konstytucją przepisy, które nakładały na lekarza obowiązek wykonania świadczenia zdrowotnego niezgodnego z jego sumieniem w „innych przypadkach niecierpiących zwłoki”. Zmiana ta miała wpływ na praktykę medyczną w Polsce, zwiększając ochronę praw lekarzy do odmowy świadczenia usług medycznych sprzecznych z ich przekonaniem. Decyzja Trybunału przyczyniła się również do rozpoczęcia debaty na temat klauzuli sumienia i jej granic, zarówno wśród lekarzy, jak i społeczeństwa. W wyniku wyroku lekarze zyskali większą swobodę w podejmowaniu decyzji zgodnych z wyznawanymi przez nich wartościami czy przekonaniem. Jednocześnie wyrok ten wywołał pewne kontrowersje i dyskusje na temat równowagi między prawami pacjenta

¹³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., sygn. akt K 12/14.

a prawami lekarzy. Warto zauważyć, że komentowany wyrok opierał się na zasadzie demokratycznego państwa prawnego wywodzonej z art. 2 Konstytucji RP oraz art. 53 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, co podkreśla znaczenie konstytucyjnych ram prawnych ochrony praw lekarzy.

5. Prawo a moralność

Ustawodawca nie powinien mieć kompetencji do kreowania norm moralnych w aktach prawnych. Jak stwierdził Trybunał Konstytucyjny w postanowieniu z dnia 7 października 1992 r.¹⁴, stosowanie norm deontologicznych nie należy do właściwości organów państwa. Państwo zatem nie jest uprawnione do zlecenia stanowienia tych norm komukolwiek, także organom samorządu lekarskiego. Państwo bowiem może zlecić jedynie tworzenie norm prawnych a normy deontologiczne, same przez się charakteru prawnego nie mają. Należą bowiem do niezależnego od prawa zbioru norm etycznych. Normy prawne powinny mieć jednak oparcie w akceptowanym przez społeczeństwo systemie wartości, w szczególności, gdy chodzi o wartości podstawowe. Stąd też należy podkreślić, że zasady współżycia społecznego, na które powołuje się wiele przepisów, noszą charakter podobny jak zasady etyczne czy moralne i nawiązują do tego rodzaju pojęć. Również w teorii prawa często kwestie etyczne są uznawane za podstawę stanowienia prawa, a niekiedy, jak np. w przypadku tzw. „formuły Radbrucha” wyrażającej się najczęściej w słowach: *lex iniustissima non est lex*, stanowią potwierdzenie nierozzerwalnego związku moralności i prawa.¹⁵

W ostatnich latach międzynarodowe tendencje w rozwoju praw człowieka obejmują szerokie spektrum problemów, jakie napotyka na swojej drodze rozwój medycyny, w tym również te związane z prawami reprodukcyjnymi. Prawa te obejmują wiele kwestii, wśród których można wymienić: prawo do informacji i usług związanych z prokreacją, planowaniem rodziny, antykoncepcją oraz bezpiecznymi i legalnymi metodami przerwania ciąży. Istotną rolę w ich promowaniu odgrywają organizacje międzynarodowe, takie jak ONZ czy WHO. Chociaż prawa reprodukcyjne są uważane za podstawowe prawa człowieka, to jednak ich zakres i interpretacja wzbudzają liczne dyskusje i kontrowersje. W szczególności pojawiają się sytuacje, w których dochodzi do kolizji i dylematów etycznych związanych z równoczesną wolnością sumienia i związaną z nim odmową udziału w pewnych procedurach medycznych. Efekty tej dyskusji nie są jednoznaczne, co sugeruje dalsze kontynuowanie rozważań na arenie międzynarodowej¹⁶.

¹⁴ Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 1992 r., sygn. akt U 1/92.

¹⁵ Zob. J. Woleński, *O formule Radbrucha*, „Principia” 2015, t. 61–62, s. 5–18.

¹⁶ Zob. S.J. Genuis, C. Lipp, *Ethical Diversity and the Role of Conscience in Clinical Medicine*, „Journal of Family Medicine” 2013; 587541. doi: 10.1155/2013/587541. Epub 2013 Dec 12. PMID:

6. Kodeks Etyki Lekarskiej

W celu określenia norm etycznych obowiązujących lekarza, z pomocą przychodzi Kodeks Etyki Lekarskiej (dalej: KEL) z dnia 2 stycznia 2004 r. Już w art. 1 ust. 1 wskazano, iż zasady etyki lekarskiej wynikają z ogólnych norm moralnych. Największym nakazem etycznym dla lekarza jest dobro chorego – *salus aegroti suprema lex esto* (art. 2 ust. 2). Również Kodeks Etyki Lekarskiej przewiduje możliwość powołania się na klauzulę sumienia. Art. 7 KEL nadaje lekarzowi prawo do odstąpienia od leczenia chorego, z wyjątkiem przypadków niecierpiących zwłoki. Art. 7 KEL należy rozpatrywać w związku z art. 4 KEL, który to zapewniając lekarzowi swobodę zawodową, nakazuje działać zgodnie z własnym sumieniem i współczesną wiedzą medyczną.

Szereg pytań rodzi się jednak w związku z postępem nauk medycznych. Chodzi tu na przykład o zagadnienia, które z jednej strony dają nowe możliwości poznawania złożoności ludzkiego organizmu, czy mogą stanowić nowatorską metodę leczenia, jednak równocześnie bywają niezgodne z sumieniem lekarza. Podobne dylematy budzi problem, czy lekarz ma prawo odmówić szczepienia małemu dziecku tylko dlatego, że szczepionka jest tworzona przy użyciu tkanek z płodów dobrowolnie abortowanych, skoro nawet Kościół katolicki dopuszcza ich stosowanie w przypadkach, gdy brak jest alternatywnych szczepionek. Należy się zastanowić nad tym, czy sumienie lekarza jest przygotowane na postęp medycyny i tworzenie nowych technologii.

W niektórych sytuacjach to właśnie sumienie lekarza będzie przeszkodą w opracowywaniu nowych leków i metod leczenia. Jest to poniekąd ograniczone również przez akty prawa międzynarodowego, które stanowią o humanitaryzmie, zakazie klonowania i wykorzystywania ludzi, a co za tym idzie, w mojej opinii, również i embrionów ludzkich. Sytuacjami, w jakich najczęściej dochodzi do konfliktów w zakresie sumienia i wiedzy medycznej są kwestie antykoncepcji, sterylizacji, aborcji, ciąży ektopowej, transplantacji, zapłodnienia in vitro, a także opieki terminalnej i jej zakończenia, jak również reanimacji. Zatem lekarz, w przypadku konfliktu wyznawanych wartości z oczekiwaniami pacjenta, może się powołać na klauzulę sumienia i od świadczenia zdrowotnego odstąpić na każdym etapie procesu diagnostyczno-leczniczo-profilaktycznego, wyłączając sytuacje nagłe i niecierpiące zwłoki. Podobnie będzie w sytuacji, gdy przełożony lub administracja wydadzą lekarzowi polecenie służbowe, niezgodne z jego przekonaniami (art. 61 KEL)¹⁷

24455248; PMID: PMC3876678, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3876678/#>, [dostęp. 27.04.2023].

¹⁷ R.D. Kocyłowski, *Klauzula sumienia w interpretacji lekarza na podstawie zasad zawartych w Kodeksie Etyki Lekarskiej*, [w:] J. Haberko, R.D. Kocyłowski, B. Pawelczyk (red.), *Lege artis. Problemy prawa medycznego*, Poznań 2008, s. 115–116.

7. Klauzula sumienia a nauka Kościoła katolickiego

Zgodnie z prawem Kościoła katolickiego wykluczone jest przeprowadzenie zabiegu aborcji przez lekarza-katolika. Kodeks prawa kanonicznego¹⁸ w kanonie 1398 nakłada karę ekskomuniki *latae sententiae* (na mocy samego prawa) na tego, kto dokona zabiegu przerywania ciąży. W miejscu tym należy wspomnieć, że czyn aborcji jest przestępstwem materialnym, a więc istnieje w nim ściste powiązanie czynu ze skutkiem. Dlatego, jeżeli ktoś tylko usiłował dokonać aborcji, a ostatecznie porzucił ten zamiar, jest wolny od odpowiedzialności karnej według przepisów Kodeksu prawa kanonicznego. Jednak należy pamiętać, że w zakresie winy moralnej bierze się pod uwagę zamiar przestępczy, dlatego można mówić o odpowiedzialności moralnej, czyli o grzechu, nawet wtedy, gdy nie nastąpił skutek przestępstwa¹⁹.

Co jednak w przypadku kobiet, które zaszły w ciążę z powodu gwałtu, czy też molestowanych dzieci, które znalazły się w takiej sytuacji? Niestety prawo kanoniczne nie przewiduje żadnych wyjątków od zasady ekskomuniki, co pokazał brazylijski przypadek ekskomunikowanej 9-letniej dziewczynki, która była molestowana przez ojczyma i zaszła w bliźniaczą ciążę. Również Watykańska Karta Pracowników Służby Zdrowia²⁰ w brzmieniu z 1995 roku wskazywała w pkt 143, iż wobec prawodawstwa sprzyjającego przerywaniu ciąży pracownik służby zdrowia powinien wyrazić swój cywilny, ale zdecydowany sprzeciw. W obecnym brzmieniu, Nowa Karta Pracowników Służby Zdrowia z 2016 r. zawiera tożsame rozwiązanie określone w pkt 59, który stanowi, iż „Wobec prawodawstwa sprzyjającego przerywaniu ciąży pracownik służby zdrowia „może przeciwstawić jedynie swój obywatelski, ale zdecydowany sprzeciw”. Człowiek nigdy nie może być posłuszny prawu, które samo w sobie jest niemoralne, a tak jest w przypadku prawa, które pozwalałoby, co do zasady, na przerywanie ciąży. Wartość nienaruszalności życia i prawa Bożego, które go chroni, przewyższa wszelkie pozytywne prawo ludzkie. Gdy prawo stanowione jest sprzeczne z prawem Bożym, to sumienie potwierdza swoje pierwotne prawo i prymat prawa Bożego: „Trzeba bardziej słuchać Boga niż ludzi” (Nowy Testament, Dzieje Apostolskie 5, 29)²¹. Wagę sumienia podkreślał również św. Jan Paweł II, którego słowa: „Wszelka

¹⁸ Przekład na język polski Kodeksu Prawa Kanonicznego, ogłoszonego powagą Papieża Jana Pawła II 25 stycznia 1983 roku dekretem *Sacrae disciplinae leges*, promulgowanego w *Acta Apostolicae Sedis*, dokonany przez Ks. Edwarda Szafronowskiego, został opracowany przez komisję naukową w składzie: Bp Piotr Hempterek, Ks. Tadeusz Kujawski, Ks. Tadeusz Pieronek, Ks. Marian Al. Żurowski SJ.

¹⁹ O.T. Wyrwał, *Kara ekskomuniki za aborcję – analiza prawna*, <https://www.ekai.pl/ekskomunika-za-aborcje-analiza-prawna/> [dostęp: 22.11.2022].

²⁰ Karta Pracowników Służby Zdrowia opracowana przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, Watykan 1995 r.

²¹ Papieska Rada ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, *Nowa Karta Pracowników Służby Zdrowia*, Katowice 2017, s. 62–63.

próba delegitymizacji – nie tylko za pomocą sankcji karnych, lecz także poprzez inne konsekwencje «prawne, dyscyplinarne, materialne czy zawodowe» – odwołania się do sprzeciwu sumienia zasługuje na potępienie jako poważne naruszenie praw człowieka” są deklaracją supremacji ludzkiego sumienia nad prawem stanowionym²².

8. Klauzula sumienia w prawie międzynarodowym

Wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu. Tak rozumiana wolność sumienia znajduje potwierdzenie w ratyfikowanych przez Polskę w dniu 3 marca 1997 r.²³ Paktach Praw Obywatelskich i Politycznych, w które to w art. 18 ust. 2 stanowi, iż nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru²⁴.

Wśród aktów prawa międzynarodowego obejmujących swoimi postanowieniami prawo medyczne, należy zwrócić uwagę na Rezolucję Rady Europy nr 1763 z 27 października 2010 r., uchwaloną przez Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, w sprawie klauzuli sumienia. Z pkt 3 rezolucji wynika, iż w znacznej większości państw członkowskich Rady Europy praktyka powoływania się na klauzulę sumienia jest odpowiednio uregulowana. Istnieją wyczerpujące i przejrzyste prawne oraz polityczne struktury kierowania się klauzulą sumienia przez podmioty świadczące opiekę medyczną, które stanowią, że interesy i prawa pacjentów ubiegających się o leczenie są przestrzegane, chronione oraz realizowane. Z uwagi na fakt, iż rezolucje Rady Europy nie są bezpośrednio stosowane w państwach członkowskich, a jedynie kreują linię orzeczniczą, Zgromadzenie, w pkt 4 rezolucji, zachęca państwa członkowskie Rady Europy do rozwijania wyczerpujących oraz przejrzystych regulacji definiujących i regulujących klauzulę sumienia z uwzględnieniem służby zdrowia i placówek opieki medycznej, które zagwarantują prawo do klauzuli sumienia w odniesieniu do uczestnictwa w procedurach budzących wątpliwości, zapewnią, że pacjenci zostaną poinformowani o wszelkich problemach w stosownym czasie oraz zostaną skierowani do innej placówki służby zdrowia oraz zapewnią, że pacjenci otrzymają właściwe leczenie, szczególnie w przypadkach nagłych.

²² Św. Jan Paweł II, *Encyklika Evangelium vitae*, nr 74: AAS 87 (1995), s. 488.

²³ Pakta Praw Obywatelskich i Politycznych uchwalone przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r. a ratyfikowane przez Polskę w dniu 3 marca 1977 r., t.j. Dz. U. Nr 38, poz. 167 i 168.

²⁴ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 stycznia 1991 r., sygn. akt U. 8/90.

Co jednak najważniejsze, Rada Europy w pkt 1 rezolucji zagwarantowała, że żaden szpital, placówka czy osoba nie mogą być przedmiotem żadnej presji czy dyskryminacji, ani ponosić żadnej odpowiedzialności, jeśli odmówią wykonania, asystowania czy proponowania aborcji, wywołania poronienia, dokonania eutanazji, bądź jakiegokolwiek zabiegu, który mógłby spowodować śmierć embrionu lub płodu ludzkiego, bez względu na przyczynę takiego działania.

O wolności sumienia traktuje również Europejska Konwencja Praw Człowieka²⁵, która w art. 9 zapewnia, iż każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje nie tylko wolność zmiany wyznania lub przekonań, ale również wolność w uzewnętrznianiu indywidualnie lub wspólnie, publicznie lub prywatnie swego wyznania lub przekonań. Ograniczenia tej materii, mogą wynikać jedynie z przepisów rangi ustawy. Wielość aktów prawa międzynarodowego, regulujących kwestię sumienia, podkreśla znaczenie wolności sumienia i poglądów dla każdej jednostki.

Wnioski

Naczelną zasadą postępowania lekarza jest zasada *primum non nocere* (po pierwsze: nie szkodzić). Właśnie tej zasadzie powinno być podporządkowane sumienie lekarza, i to ona powinna wyznaczać mu cele i stawiać dobro pacjenta, jako dobro człowieka, na pierwszym miejscu.

Nie jest możliwe podporządkowanie sumienia prawu, a w pewnym sensie byłoby to nawet nieetyczne. Dostęp do legalnie dopuszczonych procedur i leków powinien być zapewniony przez państwo. Lekarz, z uwagi na specyfikę wykonywanego zawodu, powinien mieć zapewnioną możliwość odstąpienia od niezgodnego z jego światopoglądem leczenia. Powstaje jednak wątpliwość co do zgodności tej zasady z naczelną zasadą wyżej wymienioną, a w szczególności, czy odmowa ta może naruszać dobro pacjenta, jeśli w grę wchodzi jego życie lub zdrowie.

Wiele wątpliwości budzą również dyskusje na temat przyznania możliwości skorzystania z klauzuli sumienia nawet farmaceutom, którzy mogliby odmówić sprzedaży leków mogących powodować skutki sprzeczne z ich światopoglądem. Powinno być to tematem dyskusji na temat istoty zawodu farmaceuty. Konieczna jest odpowiedź na pytanie, czy nadanie mu uprawnień do odstąpienia od dystrybucji leków jest społecznie dopuszczalne. Czy może on tym samym decydować o niezapewnieniu pacjentowi pomocy w postaci środka farmakologicznego? Tym więcej, że przecież działanie konkretnego leku może być zupełnie różnie oceniane z punktu widzenia klauzuli sumienia, gdy ten sam lek wywołuje skutki abortywne, ale również może być powszechnie stosowany w celach lecz-

²⁵ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, została otwarta do podpisu 4 listopada 1950 r., a po uzyskaniu niezbędnych 10 ratyfikacji weszła w życie 3 września 1953 r., podpisana przez Polskę 19 stycznia 1993 r.

niczych. Każdy młody farmaceuta, kończąc studia, składa przysięgę, w której zobowiązuje się do działania w interesie pacjenta. Należy zastanowić się nad tym, czy nadanie farmaceutom prawa do odstąpienia od dystrybucji legalnych środków farmakologicznych z jednoczesnym powołaniem się na klauzulę sumienia nie będzie ingerowało w prawo pacjenta do leczenia. Czy takie zaniechanie jest zgodne z zasadą *primum non nocere*, która powinna obowiązywać nie tylko lekarzy, ale również i farmaceutów, jako tych, którzy służą choremu?

Mając na uwadze powyższe rozważania, ale i wiele innych kwestii spornych, odnoszących się do kolizji bioetyki z postępem nauk medycznych, należy uważać, aby klauzula sumienia nie stała się przeszkodą w dostępie do usług medycznych. Z drugiej jednak strony kluczowe jest znalezienie balansu pomiędzy koniecznością a powinnością, tym, w jakim kierunku zmierza medycyna i jak powinna traktować pacjenta, ale również osoby wykonujące zawody medyczne.

Bibliografia

Literatura

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009.
- Kocyłowski R.D., *Klauzula sumienia w interpretacji lekarza na podstawie zasad zawartych w Kodeksie Etyki Lekarskiej*, [w:] J. Haberko, R.D. Kocyłowski, B. Pawelczyk (red.), *Lege artis. Problemy prawa medycznego*, Poznań 2008.
- Papieska Rada ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, *Nowa Karta Pracowników Służby Zdrowia*, Katowice 2017.
- Pawlikowski J., *Prawo do wyrażania sprzeciwu sumienia przez personel medyczny – problemy etyczno-prawne*, Kraków 2008.
- Pazdan M., *Kodeks cywilny*, t. 1, K. Pietrzykowski (red.), Warszawa 2011.
- Safjan M., *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, K. Pietrzykowski (red.), Warszawa 2011.
- Sobczak W., *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, 2013.
- Św. Jan Paweł II, *Encyklika Evangelium vitae*, nr 74: AAS 87 (1995).

Czasopisma

- Kantor-Kozdrowicki P., *Racjonalność prawodawcy jako paradygmat nauk prawnych*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2018, vol. 7(1).
- Śmieja P.S., *Sumienie w świetle obowiązujących przepisów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia” 2020, vol. 67, 2, 2020.
- Woleński J., *O formule Radbrucha*, „Principia” 2015, t. 61–62.

Orzecznictwo

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 stycznia 1991 r., sygn. akt U. 8/90.
Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 1992 r., sygn. akt U 1/92.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., sygn. akt K 12/14.

Akty prawne

Pakta Praw Obywatelskich i Politycznych uchwalone przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r. a ratyfikowane przez Polskę w dniu 3 marca 1977 r. t.j. Dz. U. Nr 38, poz. 167 i 168.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 r.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. t.j. Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483.

Ustawa z dnia 30 sierpnia 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej, t.j. Dz. U. 2007 Nr 14, poz. 89.

Ustawa z dnia 05 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry, t.j. Dz. U. 2022 r. poz. 1731.

Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej, t.j. Dz. U. 2022 r. poz. 633.

Karta Pracowników Służby Zdrowia opracowana przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, Watykan 1995 r.

Kodeks Etyki Lekarskiej z 2 stycznia 2004 r., wraz ze zmianami uchwalonymi w dniu 20 września 2003 r. przez Nadzwyczajny VII Zjazd Lekarzy.

Inne

Wyrwał O.T., *Kara ekskomuniki za aborcję – analiza prawna*, <https://www.ekai.pl/ekskomunika-za-aborcje-analiza-prawna/> [dostęp: 22.11.2022].

Przekład na język polski Kodeksu Prawa Kanonicznego, ogłoszonego powagą Papieża Jana Pawła II 25 stycznia 1983 roku dekretem *Sacrae disciplinae leges*, promulgowanego w *Acta Apostolicae Sedis*, dokonany przez Ks. Edwarda Szafrrowskiego, został opracowany przez komisję naukową w składzie: Bp Piotr Hemperek, Ks. Tadeusz Kujawski, Ks. Tadeusz Pieronek, Ks. Marian Al. Żurowski SJ.

Genius S.J., Lipp C., *Ethical Diversity and the Role of Conscience in Clinical Medicine*, „International Journal of Family Medicine” 2013;2013:587541. DOI: 10.1155/2013/587541. Epub 2013 Dec 12. PMID: 24455248; PMCID: PMC3876678, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3876678/#> [dostęp: 27.04.2023].

Conscience clause – a moral excuse or a legal privilege?

Abstract

Law and conscience are more and more often analyzed together. The mutual influence of law and ethics raises many questions, to which it is in vain to look for a clear answer in the acts of statutory law. Due to the imperfection and incompleteness of legislation, which does not contain a definition of conscience itself, researchers are forced to base their considerations on legal-ethical grounds. It is up to ethicists to define what conscience is, and the law should defend its freedom. The conscience clause, i.e. the doctor's right to refrain from performing health services inconsistent with his conscience, has been defined in the Act on the Professions of Physician and Dentist. However, this is not the only act that refers to the possibility of refusing a service that is inconsistent with the ethical attitude of a physician. Both the Code of Medical Ethics as a deontological act, acts of international law or even the teaching of the Catholic Church can provide a background for the search for a solution to this important legal issue. However, not every doctor's decision to invoke the conscience clause will be protected. A number of questions also arise in connection with the progress of medical science. This article is an attempt to answer the question about the legal nature of the conscience clause.

Keywords: bioethics, conscience, medical law, doctor, conscience clause, ethics.